

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

МАВДРИК МИКОЛА ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 342.72/73

**ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ І ЇЇ РОЛЬ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ
І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право;
муніципальне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі фундаментальних юридичних дисциплін ННІ ПМК Харківського національного університету внутрішніх справ.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Марцеляк Олег Володимирович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, начальник навчально-
наукового інституту підготовки фахівців
кримінальної міліції

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Бисага Юрій Михайлович,
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет», завідувач кафедри
конституційного права та порівняльного
правознавства;

кандидат юридичних наук,
Зубенко Ганна Вікторівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри
конституційного, муніципального і
міжнародного права.

Захист відбудеться «27» квітня 2013 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий «25» березня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. О. Серьогін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвиток України як правової, демократичної, соціальної держави і становлення в нашій країні громадянського суспільства неможливі без визнання фундаментальних цінностей, що лежать в їх основі, передусім прав і свобод людини і громадянина, ефективність забезпечення яких залежить як від їх конституційного закріплення та правової регламентації, так й від діяльності органів держави, інших інституцій щодо їх реалізації, охорони і захисту. Це обумовлює необхідність дослідження проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні з урахуванням наявних можливостей органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій, які реалізують правозахисну та правоохоронну функції і, перш за все, органів прокуратури, головним критерієм оцінки діяльності яких виступає рівень правової захищеності громадян та забезпечення режиму законності в державі.

У зв'язку з цим набуває неабиякої важливості проведення комплексного дослідження щодо заявленої проблематики з метою виявлення переваг та недоліків забезпечення прав і свобод людини і громадянина прокуратурою України.

Актуальність роботи визначається також тим фактом, що в Україні триває судова реформа, реформа правоохоронних органів, розпочата конституційна реформа, потенціал яких варто використати для розробки та вжиття заходів щодо вдосконалення вітчизняного механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що дозволить не тільки належним чином гарантувати права і свободи, але й позитивно вплине на становлення України як демократичної, правової держави.

Крім того, за часи існування незалежної України питанню забезпечення прав і свобод людини та громадянина органами прокуратури не приділялося належної уваги в науці конституційного права в контексті самостійного дослідження, а лише характеризувався ряд окремих його аспектів у межах дослідження гарантій прав і свобод чи в межах аналізу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Отже, необхідність дослідження місця і ролі прокуратури України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина визначена нинішнім станом вітчизняної правової науки та відсутністю поглибленої й всебічної теоретичної розробки цієї проблеми. Це свідчить про наукову та практичну значущість, актуальність і перспективність дисертаційної роботи.

Теоретичною основою роботи стали праці вітчизняних вчених-правників: М. О. Баймуратова, О. М. Бандурки, Ю. М. Бисаги, Т. М. Заворотченко, В. В. Ключкова, А. М. Колодія, М. В. Косюти, О. В. Марцеляка, М. І. Мичко, А. Ю. Олійника, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, Є. М. Поповича, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, В.О. Серьогіна, В. В. Сухоноса, В. Я. Тація, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, М. В. Цвіка, Ю. С. Шемшученко, О. Н. Ярмиша; а також зарубіжних вчених-конституціоналістів: С. С. Алексєєва, Н. В. Вітрука, В. Д. Ломовського,

Ф. Люшера, Н. В. Мельникова, В. Є. Чиркіна та ін. Праці цих вчених створили методологічну та науково-теоретичну базу для проведення аналізу особливостей забезпечення прав і свобод людини та громадянина прокуратурою України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах та відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011-2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14-10 та Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2011-2014 роки, затверджених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 27 грудня 2010 р., протокол № 10.

Мета і задачі дослідження. Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства України, наукових розробок вітчизняних та зарубіжних вчених-праників, узагальнення національного досвіду у сфері діяльності прокуратури України визначити роль і місце органів прокуратури в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Досягнення зазначеної мети зумовлює вирішення таких задач:

- виявити основні тенденції й етапи становлення і розвитку прокуратури України як інституту охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина;
- дослідити правову природу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина та його основні елементи, визначити місце прокуратури України в цьому механізмі;
- з'ясувати сутність та дати наукову характеристику проблемі забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні органами прокуратури;
- окреслити та проаналізувати функції і повноваження прокуратури України в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- вияснити та дослідити форми і методи діяльності вітчизняних органів прокуратури у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- охарактеризувати акти прокурорського реагування як правову форму реалізації прокуратурою владних повноважень щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- визначити шляхи удосконалення діяльності прокуратури України у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на подальший розвиток та вдосконалення законодавства України щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами прокуратури.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, що складаються в сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Предметом дослідження є прокуратура України та її роль в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертації зумовлена характером та змістом мети і задач дисертаційної роботи, а також складністю та багатоаспектністю об'єкта і предмета дослідження. Її основу становлять філософські принципи пізнання соціальних явищ, а також система загальнонаукових та спеціально-наукових методів, органічне поєднання яких забезпечує достовірність теоретичних висновків та цілісне сприйняття предмета дослідження в усій системі його зв'язків і взаємозалежностей з іншими елементами правової системи України.

Завдяки використанню методів аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстракції встановлено ознаки та вироблено поняття „механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні”, „забезпеченням прав і свобод людини і громадянина органами прокуратури” (підрозділ 1.2.), розкрито переваги забезпечення прав і свобод органами прокуратури України (підрозділ 1.2., розділ 2). Характеризуючи систему та види органів державної влади, що здійснюють функцію забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, знайшов своє застосування формально-юридичний метод (підрозділ 1.2.); історико-правовий метод використаний при дослідженні становлення інституту прокуратури в Україні (підрозділ 1.1.); порівняльно-правовий метод дозволив розкрити особливості забезпечення прав і свобод людини та громадянина прокуратурою України у порівнянні з досвідом діяльності органів прокуратури інших країн (підрозділи 2.1.-2.4.); структурно-функціональний метод застосовано при дослідженні функцій, повноважень, форм та методів діяльності прокуратури України в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина (підрозділи 2.1.-2.2.); метод правового моделювання використано при обґрунтуванні пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства у сфері конституційно-правового регулювання діяльності прокуратури України щодо забезпечення прав і свобод (підрозділи 2.1.-2.4.) та ін.

Кожен із охарактеризованих методів використовується в органічному поєднанні з іншими, що дало змогу сформулювати цілісну методологічну систему дослідження ролі прокуратури України в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першою спробою комплексного монографічного дослідження місця і ролі прокуратури України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і

громадянина.

Наукова новизна одержаних результатів виражається у таких теоретичних положеннях і висновках, що виносяться на захист:

уперше:

- запропоновано дефініцію забезпечення прав і свобод людини і громадянина прокуратурою України як гарантований Конституцією і законами України спосіб охорони та

захисту прав і свобод, що реалізується незалежними та централізованими державними органами – органами прокуратури за заявами та скаргами громадян або за власною ініціативою та полягає в убезпеченні від посягань на права і свободи, зобов'язанні порушника припинити незаконні дії та поновити порушені права чи усунути перешкоди в їх реалізації та попередити можливість виникнення порушень в подальшому у формі акту прокурорського реагування;

– теоретично обґрунтовано переваги забезпечення прав і свобод органами прокуратури, такі як: самостійність і незалежність прокуратури України від інших органів державної влади; централізованість та розгалуженість органів прокуратури; можливість органів прокуратури здійснювати захист прав і свобод громадян не тільки за заявами та повідомленнями про порушення їх прав, але й за власною ініціативою прокурора; можливість здійснювати заходи щодо попередження порушень прав і свобод людини і громадянина, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню; обов'язковість актів прокурорського реагування, вимог та вказівок прокурора, що відповідають чинному законодавству; альтернативність більш тривалим та фінансово затратним судовим процедурам;

– запропоновано класифікувати функції прокуратури України за різними критеріями, зокрема, за: 1) суб'єктами діяльності: а) загальні функції прокуратури України; б) функції Генеральної прокуратури України; в) функції прокуратур Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міських, районних, міжрайонних, районних в містах; г) функції спеціалізованих прокуратур; г) функції Генерального прокурора України; д) функції прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та інших прокурорів (на правах обласних); є) функції прокурорів міських, районних, міжрайонних, районних в містах прокуратур; е) функції колегій прокуратур; 2) за пріоритетністю: основні та неосновні (допоміжні); 3) за терміном реалізації: постійні та тимчасові; 4) за механізмом реалізації: прості та складні (комплексні); 5) за сферами діяльності: внутрішні та зовнішні; б) за способами та засобами діяльності: а) наглядова; б) правозахисна; в) представницька; г) підтримування державного обвинувачення; г) координаційна; д) співпраці з органами влади, місцевого самоврядування, установами, організаціями; е) інформаційна; є) правовідновлююча; ж) консультативна; з) функція ініціювання реформ (реформаторська); и) попереднього слідства тощо.

удосконалено:

– періодизацію становлення прокуратури України як інституту охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та виділено чотири етапи цього процесу. Перший етап – становлення інституту прокуратури за часів перебування України в складі Російської імперії та інших держав складається з двох періодів: 1) з моменту створення прокуратури у 1722 р. і до судових реформ Олександра II; 2) з судових реформ Олександра II – до становлення Української

Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Другий етап – становлення інституту прокуратури в Україні в часи визвольних змагань і боротьби України за незалежність в 1917-1921 рр. включає такі періоди: 1) від утвердження УНР до Української гетьманської держави; 2) з утвердження Української гетьманської держави до поновлення УНР за часів Директорії; 3) від поновлення УНР до утвердження УСРР. Третій етап – створення і розвиток інституту прокуратури в радянській Україні складається з таких періодів: 1) від створення прокуратури УРСР як складової ланки державного апарату УРСР до її підпорядкування прокуратурі СРСР; 2) від утворення Прокуратури СРСР і підпорядкування їй прокуратури УРСР до створення прокуратури незалежної України. Четвертий етап – нормативно-правове закріплення статусу прокуратури в незалежній Україні включає такі періоди: 1) з проголошення незалежності України до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.; 2) після прийняття Основного Закону України до наших часів.

– поняття функцій прокуратури України, під якими слід розуміти визначені Конституцією та іншими нормативно-правовими актами України основні напрями та види її діяльності, які втілюються в компетенції цього державного органу, що зумовлюються об’єктивними потребами державного та суспільного розвитку з погляду завдань держави, у яких виражаються і конкретизуються сутність, соціальне призначення та роль прокуратури України відповідно до її місця в механізмі держави для досягнення визначеної мети та вирішення завдань і реалізуються в передбачених чинним законодавством формах;

– поняття форм діяльності прокуратури України, під якими слід розуміти зовнішньо виражені однорідні дії, які здійснюються органами прокуратури у передбачених законодавством правових та неправових (позаправових) рамках, спрямовані на реалізацію ними своїх повноважень та за допомогою яких досягаються поставлені перед цими органами цілі та завдання;

– поняття акту прокурорського реагування, під яким слід розуміти прийнятий у встановленому законом порядку індивідуальний правовий акт-волевиявлення прокурора, який є зовнішнім проявом реалізації органами прокуратури своїх повноважень, виданий у письмовій формі та спрямований на усунення виявлених порушень закону, причин та умов, що їм сприяли, шляхом створення, зміни чи припинення прав та обов’язків учасників конкретних правових відносин або притягнення до відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

дістали подальшого розвитку:

– теоретико-правове дослідження наглядової, правозахисної та представницької функцій прокуратури України у зв’язку із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України та Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури”;

– порівняльно-правовий аналіз конституційно-правового статусу та особливостей діяльності прокуратури України з забезпечення прав і свобод людини і громадянина та прокуратур інших країн;

– характеристика шляхів удосконалення конституційного статусу прокуратури України як органу, що здійснює забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Зроблено висновок, що функцію загального нагляду прокуратури було б доцільніше спрямувати в сферу забезпечення прав і свобод людини і громадянина. У такому випадку відповідна функція може бути визначена як “нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадськими об’єднаннями, суб’єктами підприємницької діяльності та їх керівниками”;

– аналіз нормативно-правових актів, які регулюють діяльність прокуратури України із забезпечення прав і свобод людини і громадянина, на підставі чого запропоновано зміни до Закону України “Про прокуратуру”.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані: *у науково-дослідній діяльності* – для подальших досліджень конституційно-правового статусу прокуратури України та механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні; *у сфері нормотворчості* – під час удосконалення Закону України “Про прокуратуру” відповідно до поданих у роботі висновків й пропозицій; *у навчальному процесі* – при викладанні навчальних курсів “Конституційне право України”, “Державне право зарубіжних країн”, розробці та вдосконаленні спеціальних курсів, таких як “Конституційні права, свободи і обов’язки громадян”. Матеріали дослідження, положення та висновки можуть бути використані в навчальній літературі, при підготовці навчальних програм, методичних рекомендацій та підручників з вищезазначених курсів та спецкурсу; *у практичній діяльності* – в роботі прокуратури України, формуванні правової культури політичних і громадських діячів та громадян України.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ. Окремі положення, висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані в дисертації, отримали також апробацію в наукових доповідях на: науково-практичному семінарі “Актуальні проблеми сучасного державотворення в Україні” (м. Харків, 2010 р.), міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми правової системи і державотворення в Україні” (м. Черкаси, 2011 р.), IV міжнародній науково-практичній конференції “Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (м. Суми, 2011 р.), науково-практичній конференції “Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток Української держави” (м. Харків, 2011

р.), III Науковому круглому столі “Верховенство права – основоположний принцип правової держави” (м. Харків, 2011 р.), V міжнародній науково-практичній конференції “Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (м. Суми, 2012 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлені у восьми публікаціях, п’ять з яких опубліковано у фахових юридичних виданнях України, та у трьох тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 212 сторінок, список використаних джерел містить 222 найменування і займає 22 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються її зв’язок з науковими планами та програмами, мета й задачі, об’єкт і предмет, методи дослідження, наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наведено дані щодо апробації результатів дослідження та публікації.

Розділ 1 “Конституційні основи організації і діяльності прокуратури як органу з забезпечення прав і свобод людини і громадянина” складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1. “Становлення і розвиток прокуратури України як інституту охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина”* досліджується становлення прокуратури в Україні та виділяються певні етапи цього процесу.

Перший етап – становлення інституту прокуратури за часів перебування України в складі Російської імперії та інших держав. Він охоплює значні історичні періоди станів українського суспільства і державності та характеризується тим, що становлення інституту прокуратури здійснювалося в умовах перебування України в складі двох держав з різними правовими системами та звичаями – Російської та Австро-Угорської імперій.

На українських землях, що входили до складу Російської імперії інститут прокуратури отримав своє нормативно-правове закріплення за часів правління Петра I. Запроваджена прокуратура являла собою модель спеціального контролюючого державного органу, який мав наглядати за законністю діяльності центральних та місцевих державних органів з метою недопущення ними зловживань та порушень прав підданих. Органи прокуратури, які знаходилися і функціонували на території тодішньої України, входили до складової прокурорської системи Російської імперії. З реформуванням прокуратури, яке було здійснено Олександром II під час проведення судової реформи, вона була звільнена від функції загального нагляду і правозахисні повноваження прокуратури стали обмежуватися судовою сферою та полягали у здійсненні

нагляду за однаковим і точним дотриманням законів на всіх стадіях кримінального процесу органами суду, слідства і виконання вироків. Крім того, на прокурора в кримінальному процесі покладалася функція підтримання державного обвинувачення в суді, а пізніше – представництва в цивільних справах.

Становлення та розвиток інституту прокуратури на українських землях у складі Австрії, а пізніше – Австро-Угорщини почалось з 1849 р. з запровадження у Галичині посад державних прокурорів. До повноважень прокуратур на землях України у складі Австро-Угорщини у сфері охорони та захисту прав підданих належали: участь державних прокурорів у розглядах судами першої інстанції деяких категорій цивільних справ, контроль за додержанням законодавства органами, які проводили дізнання та досудове слідство, підтримання державного обвинувачення, здійснення нагляду за додержанням імперського законодавства при виконанні рішень судів у кримінальних справах, а також контроль за діяльністю нотаріусів.

Другий етап – становлення прокуратури за часів боротьби України за незалежність в 1917-1921 рр. характеризується тим, що прокуратура України в період УНР та гетьманського правління діяла переважно як орган обвинувачення або як орган кримінального переслідування осіб, що вчинили злочин. Органи прокуратури функціонували при судах і ніяких нових обов'язків, у порівнянні з тими, які вони виконували за часів Російської Імперії, на них законодавство УНР не покладало. У зв'язку з цим інститут прокуратури за часів боротьби за незалежність можна розглядати, з одного боку, як аналог того державного органу, що функціонував на території України після судово-правової реформи в Російській імперії 1864 р. та в Австро-Угорській імперії, а з іншого боку – як державно-правовий інститут, що був складовою частиною української державності, чим принципово відрізнявся від свого попередника.

Третій, радянський період розвитку інституту прокуратури в Україні, пов'язаний з функціонування радянської моделі державної влади. Діяльність української прокуратури цього часу ділилася на два види: наглядову та ненаглядову. Основним змістом першого виду був так званий загальний нагляд, а основний зміст другого – кримінальне переслідування осіб, що вчинили злочин. Водночас правозахисна діяльність прокуратури радянського періоду, незважаючи на реалії тогочасного тоталітарного режиму, була важливим напрямком її роботи.

З набуттям Україною незалежності розпочався четвертий етап становлення інституту прокуратури в Україні, який характеризується тим, що інститут прокуратури, як незалежна інституція Української держави, отримала своє закріплення на законодавчому та конституційному рівні, а напрямок охорони та захисту прав людини і громадянина став пріоритетним в її діяльності. Четвертий етап становлення інституту прокуратури в Україні триває, його реформування має відбуватися в комплексі з реформуванням організації та діяльності судової і правоохоронної

систем, з урахуванням як міжнародних та європейських стандартів, так і власного історичного досвіду діяльності цього інституту.

Підрозділ 1.2. “Місце прокуратури України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина” присвячений аналізу питань щодо визначення поняття та структури механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина та визначенню в ньому місця прокуратури України. Зроблено висновок, що механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина охоплює два складових елементи: нормативний (матеріально-правовий і процесуально-правовий) та інституційний. Нормативною основою забезпечення прав і свобод є конституційні норми та конкретизуючі норми чинного законодавства, за допомогою яких визначається зміст прав і свобод людини і громадянина, форми їх реалізації, охорони та захисту, процесуально-процедурний механізм реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Інституційний зріз механізму забезпечення прав і свобод включає діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій, інших інституцій, самої особи, міжнародних організацій, спрямовану на охорону та захист проголошених Конституцією та законами України, ратифікованих Верховною Радою України міжнародних договорів, прав і свобод людини і громадянина.

Інституційний елемент механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина доволі різноманітний. Поряд з органами державної влади (судами, Верховною Радою України, Президентом, Кабінетом Міністрів України тощо), він охоплює і діяльність спеціалізованих правозахисних інституцій – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадські вітчизняні та міжнародні правозахисні організації тощо. Роль кожного з зазначених суб’єктів у забезпеченні прав людини важлива і конкретна. Проте одну з провідних ролей в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина відіграє прокуратура України. Це пояснюється самостійністю і незалежністю прокуратури України від інших органів державної влади; централізованістю та розгалуженістю органів

прокуратури; можливістю здійснювати охорону і захист прав і свобод людини і громадянина не тільки за заявами та повідомленнями про порушення законності, але й за власною ініціативою прокурора; можливістю здійснювати заходи щодо попередження порушень, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню; обов’язковістю актів прокурорського реагування, вимог та вказівок прокурора, що відповідають чинному законодавству; ефективною з точки зору часу і коштів альтернативністю більш тривалому та фінансово затратному захисту прав людини судами.

Розділ 2 “Роль прокуратури України у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина” складається із чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. “Функції та повноваження прокуратури щодо забезпечення прав і свобод

людини і громадянина” досліджені функції та повноваження прокуратури України як органу, одним з завдань якого є охорона та захист від неправомірних посягань гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами прав і свобод людини та громадянина.

У роботі підкреслюється, що функціонування прокуратури України в системі органів публічної влади обумовлює актуальність визначення і нормативного закріплення мети її створення, завдань, функцій та повноважень. Запропоновано метою діяльності прокуратури України визначити не тільки всемірне утвердження верховенства закону та зміцнення правопорядку, але й всемірне забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Важливе значення для розуміння сутності прокуратури України, дослідження їх правової природи має також її функціональна характеристика. Обумовлено це тим, що функції прокуратури – це основні напрями та види її діяльності, які втілюються в компетенції цього державного органу. Діапазон функцій прокуратури України досить широкий. Їх можна класифікувати за різними критеріями. Проте у сфері забезпечення прав людини важливу роль відіграють наглядова, правозахисна, представницька, підтримування державного обвинувачення, координаційна, співпраці з органами влади, місцевого самоврядування, установами, організаціями, інформаційна, правовідновлююча, консультативна, функція ініціювання реформ (реформаторська), попереднього слідства та ін. Всі вони взаємопов’язані між собою і спрямовані на оптимальне здійснення органами прокуратури всіх рівнів своїх функціональних повноважень щодо ефективного забезпечення прав і свобод людини та громадянина а також вирішення інших завдань, поставлених перед цим державним органом.

У підрозділі 2.2. *“Форми і методи діяльності органів прокуратури у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина”* зазначається, що ці форми діяльності класифікуються на правові та позаправові (неправові).

Правові форми діяльності прокуратури України у сфері забезпечення прав людини врегульовані нормами права і пов’язані із здійсненням нею у чітко визначеному законодавством порядку юридично значимих дій, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки. Це такі форми діяльності, як: правотворча, правозастосовча, контрольно-наглядова, установча та інтерпретаційна. Неправові (позаправові) форми діяльності органів прокуратури, на відміну від правових, не пов’язані з учиненням юридично значущих дій і прийняттям правових актів. Ці форми діяльності прокуратури можна поділити на організаційні й матеріально-технічні. До основних організаційних форм діяльності органів прокуратури щодо забезпечення прав людини можна віднести: розгляд звернень громадян та їх особистий прийом, скликання та проведення координаційних та міжвідомчих нарад, організація робочих груп, участь у засіданнях органів

державної влади та місцевого самоврядування, надання інформації за запитами тощо. Додатковими позаправовими формами виступають: заслуховування звітів підконтрольних прокуратур та їх посадових осіб; проведення прес-конференцій, надання інтерв'ю та здійснення інших форм зв'язків з громадськістю; оприлюднення інформації про прокурорську діяльність тощо. Матеріально-технічна діяльність прокуратури України має допоміжний характер і охоплює обсяг її фінансової, господарської та бюджетної роботи, а також роботи з різноманітними запитами, підготовкою проектів правових актів, інформацій, довідок, звітів, ведення діловодства тощо.

Методи діяльності прокуратури України в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина поділяються на організаційні (планування, координація діяльності, вироблення рішень, інформаційне забезпечення, організація виконання і контроль за виконанням, робота з кадрами) та соціально-психологічні (переконання і примус).

У підрозділі 2.3. *“Акти прокурорського реагування – правова форма реалізації прокуратурою владних повноважень щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина”* зазначається, що результати здійснення прокуратурою своїх повноважень втілюються в її актах, які є зовнішнім проявом функцій, правовою формою реалізації прокуратурою владних повноважень, у тому числі й сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Одним із різновидів актів прокуратури є акти прокурорського реагування, які законодавчо пов'язані із реалізацією прокурорського нагляду, а фактично представляють собою зовнішній прояв – реагування, спрямоване на запобігання чи припинення порушення норм законів (у нашому випадку у сфері прав людини) шляхом створення, зміни чи припинення певних правових відносин.

З урахуванням набуття чинності Закону України *“Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури”* основними правовими засобами реагування прокурора на

виявлені порушення закону у сфері прав людини і громадянина є такі акти прокурорського реагування, як: подання та постанова прокурора. Поданням є акт реагування прокурора на виявлені порушення закону з вимогою (вимогами) щодо: усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяли; притягнення осіб до передбаченої законом відповідальності; відшкодування шкоди; скасування нормативно-правового акта, окремих його частин або приведення його у відповідність із законом; припинення незаконних дій чи бездіяльності посадових і службових осіб. Постановою є акт прокурорського реагування, який містить мотивоване рішення прокурора про ініціювання провадження про адміністративне правопорушення щодо осіб, які порушили закон. У роботі пропонується закріпити на законодавчому рівні ще один вид акту прокурорського реагування, який сприятиме посиленню ролі прокуратури України у сфері прав людини і більш

ефективному забезпеченню прав і свобод людини і громадянина – конституційне подання Генерального прокурора України.

У підрозділі 2.4. *“Шляхи удосконалення конституційно-правового статусу прокуратури України та її діяльності у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі”* розглядаються різні погляди наукової спільноти на місце прокуратури України в системі органів державної влади. Доводиться, що за сучасних умов не можна допускати догматичного трактування розподілу влад як раз і назавжди існуючої схеми і прокуратура України яскравий приклад цьому. Обґрунтовується думка, що прокуратура України не належить ні до законодавчої, ні до виконавчої, ні до судової гілки влади, а є незалежною, самостійною державною інституцією, яка активно взаємодіє з всіма органами влади та від діяльності якої в певній мірі залежать темпи побудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави, втілення в національно-правову практику міжнародних стандартів прав людини.

Водночас у підрозділі досліджуються різні погляди щодо удосконалення конституційно-правового статусу прокуратури України і реформування законодавства у цій сфері. Автором зроблено висновок, що сучасним реаліям життя України найбільшою мірою відповідає незалежна, єдина, централізована система органів прокуратури багатофункціонального універсального типу. Вказується на доцільність спрямування функції загального нагляду у сферу забезпечення прав і свобод людини і громадянина. У такому випадку відповідна функція прокуратури може бути визначена як нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадськими об'єднаннями, суб'єктами підприємницької діяльності та їх керівниками. Крім того, зазначається необхідність врегулювання питання щодо визначення предмету нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, повноважень прокурора при його здійсненні та ін.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, пов'язаного із з'ясуванням особливостей забезпечення прокуратурою України прав і свобод людини і громадянина. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку висновків, спрямованих на досягнення поставленої у роботі мети:

1. Становлення прокуратури України як одного з провідних інститутів охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні має досить тривалу історію, в якій доцільно виділити чотири етапи: перший етап – запровадження і становлення інституту прокуратури за часів перебування України в складі Російської імперії та інших держав; другий етап – нормативно-правове закріплення інституту прокуратури за часів боротьби України за незалежність в 1917-1921

рр.; третій етап – створення і розвиток інституту прокуратури в радянській Україні; четвертий етап – нормативно-правове закріплення статусу прокуратури в незалежній Україні. Ці етапи, у свою чергу, охоплюють також окремі підетапи (періоди).

2. Механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина – це цілісна система правових форм, заходів і засобів, взаємодія яких спрямована на реалізацію прав і свобод, убезпечення від посягань на права і свободи та на попередження їх порушень, підтвердження або поновлення оскаржуваних чи порушених прав і свобод. Механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина охоплює два складових елементи: нормативний (матеріально-правовий і процесуально-правовий) і інституційний.

3. Одну з ключових ролей в інституційному механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина відіграють органи прокуратури, діяльність яких спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих, екологічних прав і свобод людини та громадянина. До переваг забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами прокуратури порівняно з іншими органами державної влади, основною функцією яких також є захист та охорона прав і свобод людини і громадянина, можна віднести: самостійність і незалежність прокуратури України; централізованість та розгалуженість органів прокуратури; можливість органів прокуратури здійснювати захист прав і свобод громадян не тільки за заявами та повідомленнями про порушення законності, але й за власною ініціативою прокурора; обов'язковість актів прокурорського реагування, вимог та вказівок прокурора тощо.

4. Засобами реалізації завдань прокуратури України щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина виступають її функції, які можна класифікувати за різними критеріями. Пріоритетне місце в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина прокуратурою України посідають наглядова, правозахисна, представницька, підтримування державного обвинувачення, координаційна, співпраці, інформаційна, правовідновлююча, консультативна, реформаторська та інші функції прокуратури України.

5. Органи прокуратури здійснюють охорону та захист прав і свобод людини і громадянина у притаманних їм формах і методах. Форми діяльності прокуратури України можна класифікувати на правові, які врегульовані нормами права і пов'язані із здійсненням нею у чітко визначеному законодавством порядку юридично значимих дій, що тягнуть за собою певні юридичні наслідки, та неправові (позапорові) форми діяльності органів прокуратури, які не вимагають повного і суворого юридичного оформлення, не пов'язані з учиненням юридично значущих дій і прийняттям правових актів.

6. Для прокуратури України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина властиві такі правові форми діяльності, як: правотворча, правозастосовча, контрольно-наглядова, установча та інтерпретаційна.

Неправові форми діяльності прокуратури можна поділити на організаційні й матеріально-технічні. До основних організаційних форм діяльності органів прокуратури в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина можна віднести: розгляд звернень громадян та їх особистий прийом, скликання та проведення координаційних та міжвідомчих нарад, надання інформації за запитами тощо. Матеріально-технічна діяльність прокуратури України має допоміжний характер і охоплює обсяг її фінансової, господарської та бюджетної роботи, а також роботи з різноманітними запитами, підготовкою проектів правових актів, інформацій, довідок, ведення діловодства, статистична звітність і т. ін.

7. Під методами діяльності прокуратури України слід розуміти передбачені законодавством конкретні прийоми і способи організації роботи та безпосереднього функціонування органів прокуратури, спрямовані на реалізацію функцій і вирішення завдань, що стоять перед цими органами. До них можна віднести організаційні та соціально-психологічні. Серед організаційних методів діяльності прокуратури України в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина можна виділити планування, координацію діяльності, вироблення рішень, інформаційне забезпечення, організацію виконання і контроль за виконанням, роботу з кадрами та ін. Соціально-психологічними методами є переконання і примус.

8. Результати здійснення прокуратурою своїх повноважень в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина втілюються в її актах, у тому числі й в актах прокурорського реагування. Основними правовими засобами реагування прокурора на виявлені порушення закону з метою охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина є такі акти прокурорського реагування, як подання та постанова прокурора.

9. Сучасний стан визначення правового статусу інституту прокуратури України потребує реформування, яке має відбуватися в комплексі з реформуванням організації та діяльності судової і правоохоронної систем з урахуванням як міжнародних та європейських стандартів, так і власного історичного досвіду діяльності прокуратури України.

10. Враховуючи те, що сьогодні стоїть питання щодо подальшого удосконалення конституційного статусу прокуратури України, вважаємо, що сучасним реаліям вітчизняного державотворення найбільшою мірою відповідає незалежна, єдина, централізована система органів прокуратури багатofункціонального універсального типу. Функцію ж загального нагляду прокуратури було б доцільніше спрямувати в сферу забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

11. Для здійснення ефективної охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина прокуратурою України має бути удосконалено її статус, а саме:

а) вважаємо за необхідне визначити метою діяльності прокуратури України не тільки всемірне утвердження верховенства закону та зміцнення правопорядку, але й всемірне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, про що внести відповідні зміни до ст. 4 Закону України “Про прокуратуру”;

б) враховуючи те, що проблема боротьби зі злочинністю та корупцією в Україні на сьогодні є надзвичайно актуальною і потребує консолідації зусиль не тільки правоохоронних, але й правозахисних органів, а також те, що здійснення координації у боротьби зі злочинністю найбільш ефективно може виконуватися саме органами прокуратури, вважаємо за необхідне доповнити ст. 5 Закону України “Про прокуратуру” вищезазначеною функцією, а повноваженням, формам і методам діяльності, що конкретизують цю функцію присвятити окрему главу закону;

в) приймаючи до уваги те, що Законом України “Про прокуратуру” питання міжнародного співробітництва прокуратури України майже не регулюється (окрім ст. 26, яка передбачає вирішення Генеральним прокурором питань, що впливають з міждержавних угод), пропонуємо усунути цей недолік шляхом присвячення міжнародному співробітництву прокуратури України з відповідними органами інших держав окремої статті закону з визначенням підстав і форм такого співробітництва, що буде сприяти покращенню стану забезпечення прав людини в Україні;

г) враховуючи ту обставину, що наразі існує необхідність чіткого законодавчого врегулювання питання щодо встановлення критеріїв неприйнятності звернень органами прокуратури, вважаємо за необхідне

внести доповнення до ст. 12 Закону України “Про прокуратуру”, що залишається без розгляду звернення яке: 1) не містить даних про прізвище та місце проживання автора або з якого неможливо встановити авторство (анонімне звернення); 2) надійшло від особи, визнаної недієздатною; 3) подане в інтересах іншої особи без оформленого у встановленому законом порядку доручення. Прокурор відмовляє в розгляді звернення, якщо його розгляд відноситься до компетенції суду. Прокурор відмовляє в проведенні перевірок за зверненнями громадян, юридичних осіб, зверненнями та запитамі депутатів усіх рівнів, за винятком заяв та повідомлень про злочини, розслідування яких належить до компетенції органів прокуратури, якщо ці заяви попереднього не розглядалися керівниками компетентних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та контролю. Такі звернення надсилаються за належністю з роз’ясненням права на звернення за захистом своїх порушених прав і свобод до відповідних органів державної влади та контролю, органів місцевого самоврядування, або до суду;

г) звертаючи увагу на те, що вітчизняним законодавством не встановлюється форма, в якій має бути повідомлено прокурору про наслідки розгляду подання та вжиття відповідних заходів,

вважаємо, що в ч. 3 ст. 23 Закону України “Про прокуратуру” необхідно закріпити, що таке повідомлення має бути здійснено в письмовій формі;

д) у зв’язку з тим, що законодавством України не передбачено обов’язок посадової особи чи відповідного органу повідомити прокурора про розгляд постанови, пропонуємо викласти ч. 2 ст. 24 Закону України “Про прокуратуру” в наступній редакції: “Постанова про ініціювання притягнення особи до адміністративної відповідальності підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у 10-денний термін з дня її надходження, якщо інше не встановлено законом. Про результати виконання постанови прокурору повідомляється негайно у письмовій формі”;

е) вважаємо за необхідне закріпити на законодавчому рівні ще один вид акту прокурорського реагування, який сприятиме посиленню ролі прокуратури України у забезпеченні прав людини і більш ефективному забезпеченню прав і свобод людини і громадянина – конституційне подання Генерального прокурора України;

є) враховуючи перераховані нами вище переваги забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами прокуратури, пропонуємо доповнити ст. 121 Конституції України п. 5 такого змісту: “нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, громадськими об’єднаннями, суб’єктами підприємницької діяльності та їх керівниками”. Дане положення Конституції України потребуватиме конкретизації щодо визначення предмету нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, повноважень прокурора при його здійсненні та ін., яку має бути здійснено в Законі України “Про прокуратуру”.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мавдрик М.Я. Акти прокурорського реагування – правова форма реалізації прокуратурою владних повноважень щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні / М.Я. Мавдрик // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 18. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла» – 2012. – С. 53–57.

2. Мавдрик М.Я. Становлення та розвиток прокуратури України як інституту захисту прав і свобод людини і громадянина / М.Я. Мавдрик // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3 (58). – С. 22-35.

3. Мавдрик М.Я. Шляхи удосконалення конституційно-правового статусу прокуратури України та її правозахисної діяльності на сучасному етапі / М.Я. Мавдрик // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 399-406 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10klisiu.pdf>.

4. Мавдрик М.Я. Організаційні форми діяльності органів прокуратури у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина / М.Я. Мавдрик // Право і Безпека. – 2012. – № 5 (47). – С. 20-24.
5. Мавдрик М.Я. Місце прокуратури України в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина / М.Я. Мавдрик // Південноукраїнський правовий часопис. – 2012. – № 3. – С. 11-15.
6. Мавдрик М.Я. Шляхи реформування органів прокуратури України на сучасному етапі / М.Я. Мавдрик // Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток Української держави: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 29.06.2011 р.). – Х.: ХНУВС, 2011. – С. 225-228.
7. Мавдрик М.Я. Місце прокуратури в системі органів державної влади / М.Я. Мавдрик // Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: збірник тез доповідей. – Черкаси: СУЕМ, 2011. – С. 124-126.
8. Мавдрик М.Я. Роль прокуратури в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина / М.Я. Мавдрик // Державо і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: Збірник матеріалів V Міжнародної наук.-практ. конф. I частина. – Суми: ТОВ. «Друкарський дім «ПАПРУС», 2012. – С. 418-421.

АНОТАЦІЯ

Мавдрик М. Я. Прокуратура України і її роль в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2013.

Дисертація присвячена дослідженню ролі прокуратури України в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. В ній проаналізовано становлення і розвиток прокуратури України як органу охорони та захисту прав людини; визначено місце вітчизняної прокуратури в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина; охарактеризовано функції, повноваження, форми та методи діяльності прокуратури в сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Автор дослідив акти прокурорського реагування як правову форму реалізації прокуратурою владних повноважень щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; визначив шляхи удосконалення конституційно-правового статусу прокуратури України та її діяльності з забезпечення прав і свобод на сучасному етапі.

На підставі проведених досліджень в роботі сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері конституційно-правового регулювання діяльності прокуратури

України щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Ключові слова: прокуратура України, права і свободи, забезпечення прав і свобод, функції, повноваження, форми діяльності, акти прокурорського реагування.

АННОТАЦІЯ

Мавдрик М. Я. Прокуратура України и ее роль в обеспечении прав и свобод человека и гражданина. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2013.

В диссертации исследована роль прокуратуры Украины в обеспечении прав и свобод человека и гражданина через рассмотрение тенденций становления и развития прокуратуры Украины как института охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина, анализ места прокуратуры Украины в механизме обеспечения прав человека. Сделано вывод о ключевой роли органов прокуратуры в механизме обеспечения прав и свобод человека и гражданина и проанализированы преимущества обеспечения прав человека органами прокуратуры по сравнению с другими органами государственной власти, одной из функций которых также является защита или охрана прав и свобод человека и гражданина.

Автором дано определение и представлена классификация функций прокуратуры Украины; исследованы такие функции, как: надзорная; правозащитная; представительская; функция поддержания государственного обвинения, координационная, функция сотрудничества с органами власти, местного самоуправления, учреждениями, организациями; информационная; правовосстановительная; консультативная; функция инициирования реформ (реформаторская); функция предварительного следствия. В работе раскрыты полномочия органов прокуратуры по обеспечению прав человека в рамках реализации вышеуказанных функций; проанализированы формы и методы деятельности прокуратуры Украины в сфере обеспечения прав и свобод человека и гражданина; исследованы акты прокурорского реагирования как правовые формы реализации прокуратурой властных полномочий по обеспечению прав и свобод человека и гражданина; определены пути совершенствования конституционно-правового статуса прокуратуры Украины и ее деятельности по обеспечению прав и свобод на современном этапе.

На основании проведенных исследований сформулированы предложения по совершенствованию действующего законодательства в сфере конституционно-правового регулирования деятельности прокуратуры Украины по обеспечению прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: прокуратура Украины, права и свободы, обеспечение прав и свобод, функции, полномочия, формы деятельности, акты прокурорского реагирования.

SUMMARY

Mavdryk M.Y. Prosecutor's Office and its Role in Rights and Liberties Provision of a Person and a Citizen. – *Manuscript*.

Dissertation for the degree of the Candidate of Science in Law. Speciality 12.00.02 – Constitutional Law; Municipal Law. – Kharkiv National University of Internal Affairs. - Kharkiv, 2013.

Dissertation deals with the research of prosecutor's office of Ukraine in rights and liberties provision of a person and a citizen. The formation and growth of prosecutor's office in Ukraine as an organ of security and human rights protection is analyzed. The role of national prosecutor's office in human rights provision is defined. The functions, duties, forms and methods of prosecutor's office activities in human rights provision are characterized. The author researched acts of prosecutor's office responding as a legal form of realization of authorities to provide rights and liberties of a person and a citizen, specified the ways of improvement of constitutional and law status of prosecutor's office of Ukraine and its activities in rights and liberties provision at the present stage.

On the basis of the author's research propositions as to improvement of current legislation in constitutional and law regulation of prosecutor's office activities of Ukraine as to rights and liberties provision of a person and a citizen are defined.

Key words: prosecutor's office of Ukraine, rights and liberties, rights and liberties provision, functions, authorities, ways of activities, acts of prosecutor's office responding.